

ISSN 2218-7588
E- ISSN 2219-5513
IASJ 0000 0001

DİL
VƏ
ƏDƏBİYYAT

LANGUAGE AND LITERATURE

ЯЗЫК И ЛИТЕРАТУРА

Beynəlxalq elmi – nəzəri jurnal

Elektron versiyası

Электронная версия

2(106)

Jurnal
1993-cü ildən 2 aydan bir çıxır

BAKİ - 2018

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin
İşlər İdarəsi
PREZİDENT KİTABXANASI

Hüseynova Turan Azər
CÜMHURİYYƏTDƏN BU GÜNƏ - 100 İLLİK AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ
DİLİNİN İNKİŞAFI

Azərbaycan dili – Ana dilimiz – indiki səviyyəsinə gəlib çatmaq üçün uzun, mürəkkəb inkişaf prosesi keçib. Bu inkişafın qrafikini tərtib etsək həm yüksəlmə, həm durğunluq, həm eniş, həm də ən yüksək zirvəyə qalxdığını görə bilərik. İctimai həyatın dinamikasına uyğunlaşmağa çalışan dilimiz daima öz qanunlarına riayət edib. Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafı linqvistik və etnolinqvistik faktorlarının qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində baş verib, yəni dilimiz həm dildaxili faktorlardan yararlanmış, həm də diltarici faktorların dilimizə verə biləcəyi müsbət cəhətlərdən faydalanmışdır.

Hər şeydən əvvəl mövcud ictimai-siyasi şərait dilimizə təsir etmişdir. Dil – millətin varlığının və yaşamasının ən mühüm əlaməti olaraq onun (millətin) vəziyyətini – tərəqqisini və ya tənəzzülünü birbaşa əks etdirir (3, 320). Bir millət olaraq ilk dəfə Səfəvilər dövründə dilimiz dövlət dili səviyyəsinə qalxmışdı. Məhz Şah İsmayıl Xətəinin dövründə türk dili adlandırılan dilimiz, istər saraylarda, istərsə də orduda geniş kütlə tərəfindən danışılırdı. Səfəvilərin süqutundan sonra, xanlıqların pərakəndəliyi dövründə belə dilimiz öz gücünü itirməmişdi. Dilimizin gücünə güc qatan və onu enişlərdən zirvəyə qaldıran isə ilk dəfə 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması oldu. Cümhuriyyətin elanı həmin ilin iyunun 27-də Azərbaycan türkcəsini dövlət dili elan etdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Nazirlər Şurasının qərarı ilə hökumət 27 iyun 1918-də qərar verdi: “Dövləti lisan türk dili qəbul edilərək, iləridə bütün məhkəmə, idareyi-daxiliyyə və sair dəvair vəzifələri başında duranlar bu lisanı bilənlər olana qədər hökumət müəssisələrində rus dili istemalına da müsaidə edilsin” (5). Qeyd edək ki, doğrudan da bu vaxta qədər dövlət idarələrində və yüksək vəzifələrdə çalışan vəzifə sahibləri öz ana dillərində, Azərbaycan türkcəsində təhsil almamışdılar. Bu qərarın verilməsi dilimizi bir növ yenidən dirçəltmiş oldu. Bu prosesin asan olmadığı bəlli idi, ona görə də fərmanda xüsusi olaraq qeyd olunurdu ki, vəzifə sahibləri öz ana dillərini öyrənməyə qədər rus dilinin işlənməsinə müsaidə olunsun. Amma bu müvəqqəti idi, yəni vəzifə sahibləri anlayırdılar ki, öz ana dillərini bilmədikləri halda vəzifələrini itirmək təhlükəsi ilə qarşılaşacaqlar. Yeni qurulmuş hökumət növbəti iş olaraq təhsil sistemini milliləşdirdi, bütün məktəblərdə təhsil ana dilində aparılmağa başlandı. Prosesi sürətləndirmək üçün Türkiyədən müəllimlərin dəvət olunması ən tədqirəlayiq addımlardan biri idi. Bu dövrdə sahə leksikasında bir tərəfdən ərəb, fars mənşəli sözlər (məsələn, idareyi-ürfiyyə, hey’əti-vükəla, rəyasəti-aliyyə və s.), digər tərəfdən çar dövründə işlənmiş terminlər (komandan, teleqraf, deklarasiya və s.) və eyni zamanda Türkiyə türkcəsindən də keçmə sözlər (şu, işte, böyle, efendi, yapmaq və s.) paralel olaraq işlənirdi. Bu türkləşmə prosesi ədəbiyyatımıza da təsirsiz ötürmədi, doğma türk şeir vəznə olan heca vəzninə keçid baş verdi. Bu vəzn dilimizdə hər kəs tərəfindən anlaşılmayan ərəb, fars sözlərinin işlənməsini bir növ dayandırdı. Artıq şairlər Leyli, Məcnundan deyil, Vətən, müstəqillikdən yazır və istifadə olunan leksika təmizliyi, anlaşılıqlı olması ilə diqqəti çəkirdi.

Cəmi on səkkiz ay sürən Cümhuriyyət bu qısa vaxt ərzində ana dilimizə sanki qol-qanad verdi. Cümhuriyyət süqut etsə də, sovet hakimiyyəti onun (Cümhuriyyətin) ideyalarını hələ bir müddət davam etdirməli oldu, çünki hələ bir müddət irtica niyyətini gizlətməli idi. Bu hadisə də dilimizin inkişafına sanki vaxt qazandırmış oldu. Ana dilimizin tədrisi yolunda görülən əsas hadisələrdən biri də onun qanunlarının müəyyənləşdirilməsi, yəni qrammatikasının yazılması idi. Qrammatika nədir? – deyə sual verə bilərik. Qısaca cavabı belə olar: Bu – bir dili öyrənməyə xidmət edən qaydalar toplusudur. Bu qaydaları, qadağaları, olar-olmazları dilə aid etmək nə dərəcədə düzdür? Dil azad, qaydalarsız mövcud ola bilməzmi? Təsəvvür edin, dilimiz qaydaları olmayan bir dil olsaydı bu gün biz bir-birimizi anlaya bilməzdik, hər kəs istədiyi kimi yazar, danışardı. Nəzərə alsaq ki, hələ tarixən dilimiz nə qədər təzyiqlərə məruz qalıb, onda qaydalarsız, azad dilimizin indiki halını təsəvvür etmək qorxulu olardı. Deməli, bu dediyimiz qaydalar toplusu – qrammatika – sadəcə dili öyrənməyə xidmət edən bir toplu deyil. Bu, dilin əsrlər, illərlə nəsilədən nəsilə keçərək yox olmasını öhdələyən bir vasitədir. Dilin qrammatik quruluşu bu baxımdan o qədər möhkəm olmalıdır ki, illər, əsrlər ona güc gəlməsin, onu silkələyib qol-qanadını qırmasın. Professor Zeynəb Qorxmazın fikriylə desək “qrammatika dilin açarıdır”(7). Bu qapının açarını açıb içəri yeni qaydaları salmaq və ya köhnələri çıxartmaq mümkünsüz bir şey olmalıdır. Qrammatika buna yol verməməlidir. Bütün bunları anlayaraq Cümhuriyyət dövründə ana dili uğrunda mübarizə aparan alim, dilçilərimiz Cümhuriyyət süqut etsə belə işlərini dayandırmadılar. Bu işin 1924-cü ildə “Türkcə sərf-nəhv” kitabının çap olunması ilə başlanğıcını qoydular. Elmi səviyyəli müəlliflər tərəfindən müntəzəm olaraq dilin quruluşunda hələ də qalan problemlə məsələlərə baxılır, müzakirələr olunurdu. 1924-cü ildə Azərbaycan Sosialist Sovet respublikasının dövlət dili türk dili elan olunması dilimizin inkişafında yeni bir mərhələni başlatdı. Maraqlısı odur ki, imperiya nədənsə türk dillərinin rahat şəkildə inkişafına heç də mane olmurdu. “Bir qədər sonra (1936) azərbaycanlıların türk dili adlanan dilini “Azərbaycan dili” edəcək bu hökumət niyə belə səxavətlə türk sözünə rəvac verir, türklüyə rəğbət göstərirdi?”(3, 373). Akademik Tofiq Hacıyev bu prosesin izahını çox aydın izah edir. O bildirir ki, sosializm kolxozlaşma işini, təsərrüfatdakı birləşmələri, həyatın bütün sahələrindəki birlikləri dildə də etməyə çalışırdı, yəni sosializm türkləri, yəni türk ləhcələrini də birləşdirmək niyyətində idi. “İmperiya istəyirdi ki, hər türk xalqı öz ana dilini unutsun, türklərin hamısı birləşsin və rus dili asanlıqla bu bircə dənə dili udsun”. İmperiyanın bədnam fikirlərlə etdiyi bu işlər hər nə qədər pis niyyətli olsa da, ana dilimiz bunlardan əsaslı ziyan görmədi, çünki dilimizin “açar”ına sahib çıxıb onun qılıfını açmaq düşünüldüyü qədər asan bir iş deyildi. 1926-cı ildə I Ümumittifaq Türkoloji qurultayın da məhz Bakıda keçirilməsi imperiyanın bu istiqamətdə atdığı böyük bir addımı idi. Bu hadisələrin gedişatında xüsusi olaraq İslahat komissiyası yaradıldı. Komissiya ictimaiyyətin ixtiyarına hazırladığı terminləri təqdim etdi. Mövcud dövrdə dünyada “dil purizmi” adlı bir ideya baş qaldırmışdı. Bu ideya bir

çox dillərdə özünü göstərmişdi və məqsədi dili əcnəbi elementlərdən təmizləyərək öz doğma köklərinə qaytarmaq idi. Məsələn, İngiltərədə bu ideya XX əsrin əvvəllərində xüsusi olaraq genişləndi və əsas vəzifəsi XI əsrdə Skandinaviya ölkələrinin işğalları nəticəsində ingilis dilinə keçmiş yunan və latın köklü sözlərin ingilis köklü sözlərlə əvəz edilməsi idi.

Bu cərəyan Türkiyədə də baş verdi amma bir müddət sonra, 1932-ci ildə Türk Dil Qurumunun açılması ilə Atatürk "Dil devrimi" adı altında dilin ərəb, fars sözlərindən və bu dillərin qrammatik qaydalarından təmizlənərək saf bir türkçə halına gətirilməsinə başladı. Atatürk deyirdi: "Türk dilinin, kendi benliyinə, aslındakı güzellik və zenginliyinə kavusması için, bütün devlet teşkilatımızın, dikkatli, ilgili olmasını isteriz"(7). Türkiyə türkcəsinin dil devrimi nəticəsində dilə qazandırdığı uğurlu sözlərlə yanaşı mənfi cəhətləri də o oldu ki, dildən çıxarılan ərəb-fars sözlərinə qarşılıq tapa bilmədikləri halda dilçilər Avropa dillərindən alınmalara əl atdılar.

Bu tip hərəkətlər müxtəlif xalqların tarixində baş vermişdi amma nəticəsi gözlənilməli kimi olmamışdı. Azərbaycandakı vəziyyət də belə idi, ideya olaraq gözəl səslənsə də əslində dilin təmizlənməsi, saflaşması prosesinin dilə kifayət qədər ziyanı da var idi. Dili əcnəbi sözlərdən təmizləmək dedikdə puristlər bütün sözlərə şamil edirdilər bunu, halbuki dilimizdə uzun tarix yolu keçmiş, dilimizə həm fonetik, həm morfoloji, həm də semantik cəhətdən uyğunlaşmış, milliləşmiş alınmaları da çıxarıb verinə süni şəkildə yaradılmış milli sözlər gətirmək istəyirdilər. Süni səslənən purist terminlərlə yanaşı çox uğurlu olaraq yaradılmış sözlər də var idi. Məsələn, **qavtarğu** – *cavab* sözünə qarşılıq olaraq yaradılmış uğursuz, süni bir söz olsa da, *güləsci*, *sözlük*, *bildiriş* kimi uğurlu sözlər də dilə gətirildi. Bütün bu problemlə məsələlərə məhz türkoloji qurultay aydınlıq gətirdi və həll yollarını göstərdi. Nəticə olaraq dilçilərimiz dilimizin basdantutma türkləşməsinin doğru olmadığını bildirdilər və mütləq şəkildə dilin lüğət tərkibində birinci olaraq türk sözlərinin əsas baza təşkil etməsini, ikinci ərəb-fars sözlərini, üçüncü isə Avropa dillərinin alınmalarının işlədilməsini qəbul etdilər. Dilimizdəki alınma söz məsələsi mərhələlərlə hələ uzun müddət davam etdi. Eyni ilə Türkiyə türkcəsində vaxtı ilə varanmış situasiya bizdə də təkrarlandı. Ərəb-fars sözlərindən təmizlənilirək devərəkən dilimiz birdən-birə rus-Avropa sözləriylə dolmağa başladı. Amma bu prosesdə müsbət cəhət o oldu ki, müəyyən vaxt sonra ərəb-fars sözlərinə qarşılıq olaraq gətirilmiş rus-Avropa sözləri rədd olundu və yenidən ərəb-fars sözləri bərpa olundu. Bu onu göstərdi ki, dilə məcburi şəkildə söz daxil etmək heç bir nəticə verməyəcək.

Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafındakı növbəti yüksəlmə Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. 1969-cu ildə Azərbaycan Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi seçilən Heydər Əliyev bu dövrə daha geniş vüsət almağa başlayan "vahid rus dili" siyasətinin genişləndirilməsinə və milli dillərin sıxışdırıldığını daha yaxından görürdü. Heydər Əliyev bu dövr üçün doğrudan da riskli addım ataraq acı şəkildə Azərbaycan dilinin dövlət dili statusu alması uğrunda mübarizə aparırdı. Bu mübarizə boşuna deyildi və mübarizənin sonunda o, 1978-ci ildə Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının dövlət dilinin Azərbaycan dili olmasına nail olmuşdu.

Qeyd edək ki, 1940 və 1975-ci illərdə çap olunan Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğətlərini müqayisə etdikdə əsaslı dəyişiklik hiss olunur. Sözlərin statistikasına nəzər saldıqda müəyyən olur ki, Azərbaycan sözlərinin sayı 10.769-dan 47.255-ə çatmış, yəni təqribən 4 dəfə artmışdır; ərəb-fars mənşəli sözlərin sayı 3813-dən 6744-ə çatmış, təqribən 1,5 dəfə artmışdır; Rus-Avropa mənşəli sözlərin sayı isə 6050-dən 4441-ə enərək, 1,5 dəfə azalmışdır (2, 137). Deməli, 35 il ərzində dilimizin lüğət tərkibində müsbətə doğru dəyişmələr baş vermiş, milli sözlərin maksimum üstünlüyü özünü aydın şəkildə göstərmişdir. Rus-Avropa dillərindən alınan sözlərin miqdarının azalması onunla bağlı idi ki, 40-cı illərdə dilə gətirilən alınmalar özlərini doğrultmadıqlarından yenidən ərəb-fars variantlarıyla əvəzlənirdi. Məsələn, *aeroplan* – *təyyarə*; *ştab* – *qərargah*; *zayom* – *istiqrax* və s. Beləliklə, bu dövrdə lüğət tərkibinin daxili imkanlar hesabına inkişafı ilə başqa dillər hesabına inkişafı arasındakı nisbətə müsbətə doğru dəyişməyi görünür.

Nəhayət 1991-ci ildə Sovet İttifaqının dağılması ilə 1991-ci il oktyabrın 18-də Azərbaycan Respublikasının Ali Soveti Dövlət Müstəqilliyi haqqında Konstitusiyaya Akti qəbul edildi. Bu tarixdən etibarən artıq Azərbaycan dili də yeni mərhələyə qədəm qoymuşdu. 2003-cü ilə Heydər Əliyevin verdiyi fərmana əsasən orfoqrafiya lüğətinin 5 ildə bir dəfədən az olmayaraq nəsr olunması qərarı verildi. Ən son 1975-ci ildə nəsr olunan orfoqrafiya lüğətindən sonra çap olunan yeni orfoqrafiya lüğəti artıq Müstəqil Azərbaycan Respublikasının ana dilinə əsaslanırdı. 2004-cü ildə nəsr olunan orfoqrafiya lüğəti 1975-ci ildə 58 min söz təşkil edən lüğətə 22 min sözün əlavə olunaraq təkmilləşdirilməsi nəticəsində ərsəyə gəlmişdi. Orfoqrafiya lüğətinin hər bes ildən bir yenilənərək nəsr olunması prosesi indi də davam edir. Son illərdə dilimizin orfoqrafiya lüğətlərində varanan problemlə məsələlər biz gəncləri də düşündürür. 2013-cü ildə nəsr olunan orfoqrafiya lüğətində mövcud olan külli miqdarda səhvlərin ortadan qaldırılması sərtiyə cəpa hazırlanan yeni, 2018-ci il nəsr hal-hazırda dilçilər arasında mübahisələrə səbəb olub. Qeyd edək ki, yeni orfoqrafiya lüğətinin orfoqrafiya qaydaları hissəsində 37-ci maddədə qeyd olunur: "Əvvəlki orfoqrafiya lüğətlərində tərkibində - *ivvat* - *ivvat* və -*ivvə* səkilcisi olan sözlər qosa *vv* samiti ilə yazılmışdır. Hazırda həmin sözlər bir *v* ilə tələffüz olunur. Buna görə də fonetik prinsipə əsaslanaraq tərkibində həmin səkilcilər olan sözlərin bir *v* ilə yazılması məqsədəuyğun sayılır"(8). Gənc türkoloq olaraq hesab edirəm ki, təklif olunan məhz bu maddənin bu qədər mübahisələrə səbəb olduğunu gördüyümüz halda onu qəbul etmək düzgün olmaz. Əgər dilimizdəki bütün sözləri oxuduğumuz kimi vəzsavdıq o zaman orfoepiyaya ehtiyac qalmazdı. Qeyd edək ki, Orfoepiya - dilçilik elminin ədəbi dilinin tələffüz normalarından və qayda-qanunlarından bəhs edən bir bölməsidir. Yuxarıda dilimizin kecdiyi 100 illik tarixi inkişaf voluna qısa bir nəzər saldıqda bizlərə aydın oldu ki, Azərbaycan dilimiz öz türk mənşəli sözləri və eyni zamanda alınmaları, xüsusi ilə də ərəb-fars sözləri ilə bütöv bir vəhdət təşkil edir. Bu sözlər əsrlər boyu dilimizin kecdiyi hər bir dövrün zərurəti qədər də olsa əlamətlərini özündə toplayıb. Yadımıza salaq ki, sovet dövründə qosa "v" samitli sözlər kimi bir çox ərəb-fars sözü dildən çıxarılib, amma növbəti illərdə yenidən dilə qaytarılıb. Niyə? Çünki bu sözlər

dilimizin tarixidir. Əgər bu sözlər dilçilərin fikrinə görə doğrudan da dilimizə ağırlıq gətirirsə, yazıda cətinlik yaradırsa o zaman bu problemi sadəcə bir hərfin ixtisar edilməsi volu ilə deyil daha məntiqli bir volla həll etmək lazımdır. Məsələn, *mədəniyyət* sözünə alternativ olaraq *kültür* sözünü dilimizə gətirək. Belə hallarda qonşu türk dillərinin lüğət ehtiyatlarından yararlanmaq heç də qəbahət deyil, əksinə ortaq türk dili yolunda atılacaq bir addımdır.

Onu da qeyd edək ki, hələ imperiya dövründə dilimizə olunan təzyiqlərin, xüsusi ilə də alınma sözlərlə bağlı baş qaldıran cərəvanların qarşısını bədii dilimizin möhkəmlivi aldı. Çünki sair, yazıçılarımız bu dil hadisələrinin içində ola-ola xalqın dilində yazmağa davam etdilər. Bəxtiyar Vahabzadə "Ana dili" şeirində çox gözəl deyir:

*Bu dil əcdadımızın bizə qoyub gətirdi
Ən qiymətli mirasdır, onu gözlərimiz tək
Ooruyub, nəsillərə biz də hədiyyə verək!*

Hesab edirəm ki, əcdadlarımızın bizə qoyub gətirdi bu mirası sadəcə dilçilər, yazıçılar, şairlərimiz deyil, vahid millət olaraq qoruyub saxlamağa, onun tarixini yaşatmağa hamımız borcluyuq.

Ədəbiyyat:

1. Nizami Xudiyev. Heydər Əliyev və Azərbaycan dili. Bakı, "Təhsil", 1997.
2. Nizami Xudiyev. Seçilmiş əsərləri. II cild. Bakı, "Elm və təhsil", 2013.
3. Tofiq Hacıyev. Seçilmiş əsərləri I (II hissə). Bakı, "Elm" nəşriyyatı, 2017.
4. Zeynep Korkmaz. Türkiye Türkçesinin Temeli. Oğuz Türkçesinin gelişimi. Türk Dil Kurumu yayınları. Ankara 2013.
5. http://files.preslib.az/projects/remz/pdf/atr_dil.pdf
6. <http://www.ataaturk.net/cumh/dil.html>
7. turkoloji.cu.edu.tr/Yeni%20TURK%20DILI/15.php
8. <http://www.dilcilik.az/426.htm>

Cümhuriyyətdən bu günə - 100 illik Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafı Xülasə

Yüz il bundan əvvəl təməli qoyulan Sərcin ilk demokratik respublikası Azərbaycan dilinin inkişafına xüsusi olaraq təsir göstərmişdir. Bu məqalədə 1918-ci ildən bu günəqədər Azərbaycan dilinin istər adlandırılması, istər lüğət tərkibində baş verən dəyişikliklərə nəzər salınmışdır. Hər dövrün dilə etdiyi müsbət və mənfi cəhətlər göstərilmişdir.

Açar sözlər: Azərbaycan ədəbi dili, Cümhuriyyət, Azərbaycan Sovet Sosialist respublikası, Heydər Əliyev, orfoqrafiya

От Республики до сегодняшнего дня - 100 лет развития азербайджанского литературного языка Резюме

Первая демократическая республика Востока, заложенная сто лет назад, оказала особое влияние на развитие азербайджанского языка. В этой статье рассматриваются изменения как в названии, так и в составе словаря азербайджанского языка с 1918 года. Выражены положительные и отрицательные аспекты каждого периода.

Ключевые слова: Азербайджанский литературный язык, Республика, Азербайджанская Советская Социалистическая Республика, Гейдар Алиев, орфография

From the Republic to the present day - 100 years of development of the Azerbaijani literary language Summary

The first democratic republic of the East, founded a hundred years ago, had a special impact on the development of the Azerbaijani language. In this article, changes are considered both in the title and in the dictionary of the Azerbaijani language since 1918. Positive and negative aspects of each period are expressed.

Key words: Azerbaijani literary language, Republic, Azerbaijan Soviet Socialist Republic, Heydar Aliyev, orthography

Rəyçi: dos.Q.A.Abdullayeva